

MUOMALA UCHUN ZARUR BO'LGAN PUL MIQDORI

Toshkent Moliya Instituti Soliq va soliqqa tortish 71-2

Pardaboyev Avazbek Muxiddinovich

avazbekpardaboyev383@gmail.com

PhD dotsent

Xudoyberganova Zarofat Zuhriddinovna

Annontatsiya: Ushbu maqolamda pul va pulning muomlada bo'lishi uchun zarur bo'lgan pul miqdori va hozirgi ishlatiladigan pullar, pulning elementlarini shakllanishi hamda islohotlar yoritilgan.

Annotation: In this article, the amount of money needed for money and money to be in circulation and the currently used money, the formation of the elements of money and reforms are covered.

Kalit so'zlar: pul, so'm, pul muomalasi, aktiv pullar, passiv pullar, naqd pul, mis, pul miqdori.

Hozirgi kunda aholiga pul yetkazib berish dolzarb masala bo'lganligisababli qog'oz pul va plastik kartalar mavjud aholiga biror buyum zarur bo'lsa muddatli to'lovlar mavjud. Aholiga kerakli shart sharoitlar qilinib berilmoqda.

Pul — bu shunday maxsus tovarki, u hamma boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi. Pul umumiy tovarlarni ayrboshlashda asosiy vazifasini bajaradi.

Pul (fors-tojikcha) — O'rta Osiyo xonliklari va Yaqin Sharqdagi ayrim davlatlarda qo'llanilgan mis chaqa pul. Masalan, 1 pul XVIII-XIX asrlarda Qo'qon xonligida 1/45—1/60 tangaga, Buxoroda 1 pul 1/40 tillaga, 1932-yilgacha Eronda 1/40 qironga teng bo'lgan. Pul — hamma tovarlar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar; bozor iqtisodiyotining eng asosiy vositasi. Pul o'z tabiatiga ko'ra, 3 xil xususiyatga ega: hamma narsaga ayirboshlanadigan muhim xarid vositasi, boylik timsoli, mehnatni qiymat shaklida o'lchab beradigan vosita.

Pul ayirboshlash, to'lov, qiymat o'lchovi, jamg'arish (boylik to'plash) kabi vazifalarni bajaradi. Qiymat o'lchovi — tovarlar qiymati miqdori Pul orqali o'lchanadi. U boshqa hamma tovar qiymatini ifodalaydi; ayirboshlash vositasi — Pul vositasida tovarlar oldisotdi qilinadi; jamg'arish vositasi — pul o'zida mehnatni gavdalantirgani uchun boylikning umumiy shakliga aylanadi. Agar tovar ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, Pulga boshqa tovar sotib olmasa, u Pulni jamg'aradi. Pul jamg'arish uchun, ayniqsa, Pul qadrligining saqlanishi muhim ahamiyatga ega; to'lov vositasi — tovarga uni sotib

olingan vaqtda emas, balki ma'lum muddatdan so'ng haq to'lanadigan tovar muomalasi jarayonida yuzaga keladi.

Pul muomalasi — pulning bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar, sotib olingan tovarlar haqini to'lash, hisobkitoblar va to'lovlarni amalga oshirish, nafaqalar berish, qarzlarni qaytarish vositasi sifatida foydalanish jarayonidagi uzluksiz harakati. Pul muomalasi har bir mamlakat pul tizimi miqyosida amalga oshadi. Pul muomalasi naqd va nakd bo'lmagan muomalaga bo'linadi. Naqd pul bankdan chiqqach, korxonalar, tashkilotlar kassasiga va aholi ko'liga o'tadi. Oddisotdi vato'lov harakatlari bajarilgach, yana bankka kaytadi. Naqd bo'lmagan pul muomala-siga firma, korxonalar, tashkilotlarning bankdagi hisobida turgan pulning harakati kiradi va bunday muomala chek, kredit kartochkasi, veksel, obligatsiya, sertifikat va boshqa vositalar harakati shaklida olib boriladi. pul muomalasi jarayonlariga ishtirok etadigan pullar 2 ga bo'linadi. 1-aktiv pullar, 2-passiv pullar.

Muomala uchun zarur pul miqdori 2 asosiy yo'nalishda shakllanadi:

1. Pullarga bo'lgan aktiv talabning shakllanishi. Korxonalar o'zini faoliyatini yanada rivojlantirish uchun ishlab [chiqarishni kengaytiradi](#), ya'ni qo'shimcha seklar quradi. Hamda yangi texnika va texnologiyalarni sotib oladi. Bunda qo'shimcha pul mablag'lariga talab yuzaga keladi.
2. Passiv talabning yuzaga kelishi. Aholi, kompaniyalar va davlat kelgusidagi jiddiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul jamg'ara boshlaydi. Pul muomalasi qonunlari muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash imkonini beradi.
3. I. Fisher tomonidan taklif qilingan pul muomalasi qonuni quyidagicha

$$M = P * Q / V$$

Bunda, M-muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

P-tovarlar bahosi;

Q-tovarlar hajmi;

V-pulning aylanish tezligi.

Fisher aytadiki, tovar hajmi ko'rsatkichi o'rniga YaMM ko'rsatkichini qo'llash maqsadga muvofiq. Chunki YaMMning o'sishi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini belgilaydigan asosiy omildir.

K. Marks tomonidan taklif qilingan pul muomalasi qonuni quyidagi ko'rinishga ega.

$$PM = (TXBS - KSTS + MKTS) / PBAT$$

PM-muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori,

TXBS-tovarlar va xizmatlar baholari summasi

KSTS-kreditga [sotilgan tovarlar summasi](#)

MKTS-muddati kelgan to'lovlar summasi

PBAT-pul birligining aylanish tezligi

Karl Marks aytadiki, tovarlar va xizmatlar bahosining o'sishi muomalada qo'shimcha pullarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Nobel mukofoti lauriyati M.Fridmen esa buni teskarisini aytadi. Muomalada ortiqcha pullarning paydo bo'lishi tovarlar va xizmatlar bahosining o'sishiga olib keladi.

Marks aytadiki mamlakatda tovarlarni kreditga sotish tizimini qanchalik rivojlangan bo'lsa pullarga bo'lgan talab shunchalik past bo'ladi.

Inflyatsiya yuqori bo'lgan sharoitda tovarlar va xizmatlar bahosining inflyatsiya ta'sirida o'sishi yuz beradi.

Natijada iqtisodchi olimlar tomonidan inflyatsiya darajasi hisobga olingan pul muomalasi qonuni taklif qilinadi.

$$M=Y*P/V$$

M-muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori

Y-real YaIM

P-Inflyatsiyaning o'sish sur'ati

V-pulning aylanish tezligi

XIX asr oxiri XX asr boshlarida dunyo bo'yicha veksel muomalasining jadal rivojlanishi yuz berdi. Bu iqtisodchi olimlarni pul muomalasi qonunlariga nisbatan munosabatini bir muncha o'zgartirdi. Chunki vekselar pulning to'lov vositasi funksiyasini bajara oladi. Shu sababli iqtisodchi olimlar pullarga bo'lgan talabni aniqlashda vekselar muomalasini hisobga olish kerak degan xulosaga keldi.

Pul massasini miqdoriy o'lchashga nisbatan 2 xil yondashuv mavjud: Transaksion yondashuv- bunda pullarning to'lov vositasi va muomala vositasi sifatida harakatlanishi ko'zda tutiladi. Shu sababli transaksion yondashuvda pul massasining aktiv qismi e'tiborga olinadi.

Likvidli yondashuv – bunda pullar eng yuqori likvidli aktiv sifatida tan olinadi.

Aktivlarning likvidliligi deganda tez pulga aylana olish qobiliyati tushuniladi. Likvidli yondashuvga ko'ra nafaqat aktiv pullar balki passiv pullar ham pul massasining tarkibiga kiritiladi.

Pullarga bo'lgan talab nazariyalari ichida J.Keynsning likvidlikka ixlos qo'yish nazariyasi muhim o'rin egallaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra pullarga bo'lgan talabni 3 ta omil belgilaydi:

1. Transaksion omil-tovarlar xomashyo va materiallar sotib olish uchun, ish haqi to'lash uchun kompaniyalarga pul kerak. Aholi ma'lum turdagi [tovarlarni xarid qilish uchun](#), xizmatlar haqini to'lash uchun pul kerak. Shu sababli ular daromadlarining ma'lum qismini pul shaklida saqlaydilar.
2. Extiyotkorlik omili-aholi ham kompaniyalar ham kelgusida yuz berishi mumkin bo'lgan, ko'zda tutilmagan holatlardan himoyalaniq maqsadida pul jamg'aradilar.
3. Spekulyativ (chayqovchilik) omili-aholi va kompaniyalar pul mablag'larini

kelgusida daromad olish maqsadida aktivlar sotib olish uchun saqlaydi. Nobel mukofotining laureati amerikalik iqtisodchi olim M.Fridman aytadiki pullarga bo'lgan talab o'zgarishi nominal daromadlarning o'zgarishi oqibatidir. Fozi stavkalri esa pullarga bo'l'lgan talabga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Shuning uchun u % stavkalarining elastikligini 0.15 ga teng deb oladi.

Fridmenning fikriga mko'ra pullarga bo'lgan talab iqtisodiy konyukturaning o'zgarishlariga bog'liq emas. Markaziy bank pul bazasi orqali pullarga bo'lgan talabga ta'sir ko'rsata oladi.

Ko'pchilik iqtisodchi olimlar pullarga bo'lgan talab va inflyatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlik mavjulgini e'tirof etishgan. Pul taklifi – bu naqd va naqdsiz ko'rinishdagi pul mablag'larining muomlada paydo bo'lishi bo'lib, pulning to'lov vositasi va muomala funksiyalari bilan bog'liq.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqdsiz pul aylanmasining rivojlanganligi naqd pullar taklifining ko'payishiga to'sqinlik qiladi. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida esa naqd pullarga bo'lgan talabning yuqori ekanligi naqd pullar taklifi oshishiga sabab bo'ladi. Taraqqiy etgan davlarda pullar taklifining tartibga solinishi, takomillashgan instrumentlar yordamida qo'llaniladi. Davlatning pul aylanishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Pul aylanishi tuzilmasi turli belgilar bo'yicha belgilanadi:

- 1) unda pullarning faoliyat yuritishi shakliga qarab. Ushbu belgiga qarab naqd pulsiz va naqd pullik pul aylanishini ajratish mumkin, chunki barcha pul belgilari u yoki boshqa shaklga ega bo'ladi;
- 2) ushbu pul aylanishi xizmat ko'rsatadigan munosabatlar tusiga qarab. Bu erda pul-hisob-kitob aylanishi, pul-kredit aylanishi, pul-moliya aylanishi ajratib ko'rsatiladi;
- 3) pul mablag'larining harakati yuz beradigan sub'ektlarga qarab. Ushbu tasnif bo'yicha quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: pul mablag'larining yuridik shaxslar o'rtasida banklararo, banklarda aylanishi, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanish va, nihoyat, pul mablag'larining faqat jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanishi.

Pul aylanishi tuzilmasini shakllantirishning iqtisodiy omillari asosiy ahamiyatga va bevosita ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Bunday omillarga iqtisodiyotda ishlatiladigan pullar turlari, pul muomalasi tezligi, tovar aylanishi miqdori va shu kabilar kiradi. Iqtisodiyotda faoliyat yuritadigan, faqat hukumatning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan va iqtisodiyotning ehtiyojlaridan mustaqil pul mablag'lari miqdoridagi o'zgarishlar siyosiy omillar hisoblanadi. Texnik omillar pul aylanishi tuzilishi va hajmiga faqat bilvosita ta'sir ko'rsatadi, lekin shunga qaramasdan, ularni hisobga olish zarur. Bunday omillarga u yoki boshqa hisob-kitobni o'tkazish uchun talab etiladigan vaqtni kamaytirish yoki hisob-kitobning o'zini amalga oshirishga imkon beradigan hisob-kitoblarning texnik vositalari kiradi. Masalan, bank plastik kartalariga xizmat ko'rsatuvchi texnik vositalarning keng ommalashganligi aholi o'rtasida ushbu to'lov vositasining ommalashuviga va, [binobarin](#), naqd pulsiz pul mablag'larining

qo'llanilishining oshishiga olib keladi. Naqd pulsiz pul mablag'lari qo'llanilishi chastotasining ko'payishi pul muomalasining umumiy tarkibida naqd pullarning kamayishiga va davlatning pul aylanishini tartibga solish asosiy uslublarining o'zgarishiga olib keladi. Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narxi va pul muomalasi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqadorlikni aks ettiradi. Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'lik bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil - bu tovarlar va xizmatlar baxosi xisoblanadi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga tug'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar baxosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Pul miqdoriga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil - bu pulning aylanish tezligi xisoblanadi. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi va aksincha.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini boshqarishda shu muxim omillarga aloxida e'tibor berilishi zarur. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muximdir. Bular: iste'mol kreditni rivojlantirish; kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;

-naqd pulsiz xisob - kitoblarning rivojlanishi;
-pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va boshqalar. Har bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini xisobga olgan xolda ish yuritishi zarur. Sababi pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur yetkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar baxosidan oshib ketishi, ya'ni inflyatsiya bo'lishiga, yoki pul ocharchiligiga olib kelishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan ifodalaydi va amalda pullarning muomalaga borib tushishi bilan belgilanadi.

O'zbekistonda muomaladagi naqd pul hajmi kamayib, depozitlar hajmi o'smoqda

Bank kassalari orqali naqd pul aylanmasining ko'payishi pul muomalasining bir qismi sifatida muomaladagi naqd pul miqdorining ko'payganini anglatmaydi, deya izoh berdi Markaziy bank. 2021 yil boshidan buyon muomaladagi naqd pullar hajmi kamayib, depozitlar ulushining ortishi kuzatilmoqda.

O'zbekiston Markaziy banki 2020–2021 yillarda muomaladagi naqd pullarning qisqacha sharhini [taqdim etdi](#).

Markaziy bankning aniqlik kiritishicha, pul-kredit siyosatida naqd pullar aylanmasi va muomalaga chiqarilgan naqd pullar soni farq qiladi. 2021 yil yanvar-aprel oylarida banklar orqali naqd pul aylanmasi hajmi 149,3 trln. so'mni tashkil etgani

holda, 2020 yilning mos davriga nisbatan 41,6 foizga oshdi. «Bank kassalari orqali naqd pul aylanmasining ko‘payishi pul muomalasining bir qismi sifatida muomaladagi naqd pul miqdorining ko‘payganini anglatmaydi

Markaziy bankning ma’lumotlariga ko‘ra, 2020 yilda pul massasi tuzilmasida naqd pul hajmi 23,2 foizdan 28,4 foiz atrofidagi tashkil etgan. 2021 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra, muomaladagi umumiy naqd pul hajmi 674 mlrd so‘mga oshib, 24,9 trln so‘mni (umumiy pul massasining 23,2 foizi va YAIMning 4 foizi) tashkil etdi.

Avgust oyida 30,9 trln so‘mlik cho‘qqisiga chiqqanidan so‘ng (fevral-avgustda 4,7 trln so‘mga oshdi), muomaladagi naqd pul hajmi yil oxiriga kelib o‘zining uzoq muddatli darajasiga tushdi. Bundan tashqari, Markaziy bankning ta’kidlashicha, bank plastik kartalaridan pul mablag‘larini yechib olish hech qanday tarzda pul muomalasining umumiy hajmiga ta’sir qilmaydi, chunki pul muomalasi depozitlar va muomaladagi naqd pullardan iborat. Bank kartalaridan pul yechib olinganda faqat pul massasining tuzilishi o‘zgaradi, ya’ni muomalaga chiqarilgan naqd pul miqdori ko‘payadi.

Joriy yildan boshlab muomaladagi naqd pullar hajmida kamayish kuzatilmoqda. 2021 yil 1 may holatiga ko‘ra, muomaladagi naqd pul hajmi 23,5 trln so‘mni yoki umumiy pul massasining 22 foizini tashkil etdi. Shu bilan birga, to‘rt oy ichida milliy valyutadagi depozitlar hajmi 44 trln dan 48 trln so‘mgacha oshdi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-T.: O‘zbekiston, 2018. 78 bet
2. O‘zbekiston Respublikasining soliq kodeksi/yangi tahrirda/ Toshkent, 2020 <https://lex.uz/docs/4674902>
3. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat soliq xizmati to‘g‘risidagi” qonuni/1997-yil 29-avgust
4. <http://www.ziyonet.uz> -Jamoat axborot tarmog‘i sayti.
5. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to‘g‘risida. -T.: «O‘zbekiston», 2005.